

SELÇÜKİLER DEVRİNDE MEZÂHİB*

Mehmed ŞEREFEDDİN (1879-1947)**

Selçükîlerin birinci padişahı Tuğrul Bey'(455/1063)in veziri Amîdülmülk Ebu Nasr Kündürî (456/1064) tarafından 436/(1044) tarihinde ihdâs olunan azîm ve medîd bir hadise, Mezâhib-i İslamiyye Tarihi'nin en mühim vukûâtından birini teşkil etmektedir¹.

Mezheben Mu'tezilî olmakla, halk-ı ef'âle kâil bulunan Amîdülmülk, sâir mezâhibin de sû-i i'tikâdâtını cem' ile, aynı zamanda Râfıziler gibi Şeyheyn'e ve sâir ashaba sebbediyor ve Kerrâmiyye ve Mücessimeler gibi Cenab-ı Hakk'ı teccîm ediyor idi².

Bu babtaki koyu ve muzlim tassubuna inzimâm eden diğer bir mesele var idi ki; Amîdülmülk'ün 'inân-ı ihtiyarını (tercih dizginini) elinden alıp, kendisini irtikâb ettiği tarz-ı harekete sevk eden asıl bu idi. Şöyle ki:

Nisabur'da Şafiîlerin reisi olan pederi Cemâlül'İslam Kâdı Ebu Ömer'(Hibetullah b. Muhammed b. el-Hüseyn 440/1048)in vefatından sonra, Üstaz Ebu Kasım Kuşyeri'(465/1072)nin delâlet ve tavassutuyla, pek genç iken Tuğrul Bey tarafından bir hil'atle kendisine pederinin bu riyâset ve lâkabı tevcih edilen, Mezhebi Eş'arî üzre usûl-i diniyyeye vakıf ve bu hususta hararetle bir müdafî bulunmakla beraber deha, asâlet ve necâbetiyle ve erbab-ı müracata bazı kere def'aten bin lira vermek gibi büyük bir sehâ ve lütuf ve âtîfetiyle ve bunlardan başka fevkal'ade şecâatıyla umûmun hürmet ve muhabbetini kazanan, hergün sofrası Hanefî ve Şafiî eimmesine küşâde olup, ikâmetgâhı bilumum ulemanın müllteka (buluşma) ve mahall-i münazara ve mübahasesi olan, bu her türlü evsaf ve mezâyâsıyla Nisabur'un yegâne medar-ı şerefi bulunan, ulema ve muhaddisinden Üstaz Ebu Sehl

* Türkiyât Mecmuası, İstanbul 1925, I. cild, Ağustos 1925, s. 101-118.

** Dâru'l-fünûn İlahiyat Fakültesi KelâmTârîhi Müderrisi. Yayına hazırlayan: Yrd. Doç. Dr. Seyit Bahçivan Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. seytbahcivan@hotmail.com Yayına hazırlayan kendi açıklamalarını metinde parantez içinde, dipnotlarda ise köşeli parantez içinde vermiştir.

¹ [Bu büyük fitne için bkz. İbnu'l-Esîr, *El-Kâmil*, tahk. , Muhammed Yusuf ed-Dekkâk, Beyrut 1987, XIII, 365; Zehebî, Muhammed b. Osman, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, tahk. , Şuayb el-Arnâvût ve arkadaşları, Beyrut 1982, XVIII, 142-143; Abdülvehhâb es-Sübkî, *Tabakâtu's-Şafiyyeti'l-Kübra*, tahk. , Mahmut Tanâhî, Mısır 1965, III, 389-393, IV, 209-210].

² Abdülvehhâb es-Sübkî, *Tabakâtu's-Şafiyyeti'l-Kübra*, II, 270; [tahk. , Tanâhî III, 390; İbn Asâkir, *Tebîyînu Kezi'î'l-Müfteri*, Dimeşk 1399, s. 108; F. Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, İstanbul 2000, s. 87. Ancak bu son kitabı yayına hazırlayan, "Şeyheyn'e" (Ebu Bekir ve Ömer) kelimesini hataen "şeyhine" ve "teccîm" kelimesini de yine yanlış olarak "tecessüm" şeklinde okuyarak cümlenin anlamının bozulmasına sebep olmuştur].

(Muhammed) b. el-Muvaffak (el-Bistâmî) (456/1064) var idi ki; bu zatın vezârete intihâb edileceğinde kimse şüphe etmiyor ve işte, bittab' böyle bir zatın vücûdunu Amîdülmülk çekemiyor, olanca kuvvetiyle istirkâb ediyor (son derece kıskanıyor) idi. Bunun için, en başta bu zat olmak üzere, bütün Eşâ'ira aleyhine hareketle bunları Tuğrul Bey'in nazarında ıskat etmek icâb ediyor idi ki; bu suretle Amîdülmülk, asıl maksadı olan mevkiini muhakkak bir tehikeden kurtardığı gibi, bî emân (amansız) hücûmlarını en çok erbâb-ı İ'tizale tevcih eylemiş olan Ebu'l-Hasen el-Eş'arî (324/935)den de ayrıca intikam alarak teşfiye-i sadr etmiş (gönlünü rahatlatmış) olacak idi. Bunun için ibtidâ, sûret-i haktan görünerek, Tuğrul Bey'in her pazar-tesi ve perşembe günleri oruç tutan sadık bir Sünnî ve Hanefî olmasından istifadeyle, kemal-i sühûletle kendisinden bid'at sahiplerine minberlerde la'net olunmağa emir aldı. Tuğrul Bey'in yalnız bu emri, Amîdülmülk'ün maksadı için kâfi idi. Usûlen Mu'tezili olan birkısım Hanefilerin, maksadına hizmet için müheyyâ (hazır) bir kuvvet olduklarından emin idi. Bunlar, vezir ile derhal birleşerek Tuğrul Bey'i Mezheb-i Şafiî ve umûmiyetle Eşâ'ira aleyhine birtakım isnâdât ile tahrik etmeye başladılar. Bu si'âyetlerin (jurnallerin) ve aslı olmayan bu isnâdâtın neticesi olarak, bir müddet sonra, usûlen Eş'arî olan Hanefiler de dahil olduğu halde, bütün Şafiîler bid'at sahiplerinden olmuş, kendileri va'z ve tedris ve hitâbet gibi vezâif-i dîniyye icrasından men' olunup Tuğrul Bey'in bu emri suisti'mal edilmiş ve hassaten sermezhep (mezhebin başı, imamı) Ebu'l-Hasen el-Eş'arî ve bilumum Ehl-i Sünnet'e resmen ve alenen minberlerde sebbedilmeye başlanılmış idi. Nisaburdaki Şafiîlerin reisi olan mezkûr Ebu Sehl b. el-Muvaffak, kıyâm ile Rey'de bulunan ordugâha biddefe'ât mürâcââtтан geri durmadıysa da, Tuğrul Bey'i görmeye muvaffak olamadı. Çünkü Tuğrul Bey ile mülâkât (buluşmak) ancak, hasım olan Amîdülmülk'ün vesâtâtına mütevakkıf bulunuyor idi.

Aradan çok geçmeden Tuğrul Bey tarafından er-Reîs el-Furâtî (Ebu'l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. Ahmed 446/1054), Üstâz Ebu Kasım Kuşeyrî, İmâmü'l-Harameyn (478/1085), Ebu Sehl b. el-Muvaffak'ın tevkîf ve nefy (sürgün) ve iclâ (kovulmaları) için bir emir vurûd etti ve bu emir alenen halka okundu. Bu sırada maksad-ı hakîki kendisi olan Ebu Sehl b. el-Muvaffak, Nisabur'dan hariç bulunmakla, ayak takımı derhal şehirde buldukları Üstâz Ebu Kasım Kuşeyrî ve er-Reîs el-Furâtî'yi tutup hakaretlerle sürüklemiş ve şehrin eski kalesine hapseylemiş idiler.

İmâmü'l-Harameyn ise işin vahâmetini evvelce anlayıp ihtifâ eylemiş ve gizlice Kirmân tarîkıyla Hicaz'a azîmet eylemiş idi ki, kendisine bu ünvan, oradaki bu sûretle olan dört sene kadar mücâveretinden dolayı verilmiş idi.

Kuşeyrî ile Furâtî kalede bir aydan ziyâde mahpûs kaldılar. Şecâat ve nufûzuna güvenen Ebu Sehl b. el-Muvaffak harp ve darbe kâdir adamlarıyla Bâharz tarafından hareketle Nisabur kapısına geldi ve bu iki zatın tahliyesini talep etti. Mersûm-i sultânî mücibince kendisinin de tutulup onların yanına götürüleceği sûretiyle vukû' bulan tehdîdâta ehemmiyet vermeyerek talebinde devam etti ve gece şehre girip Kuşeyrî ile Furâtî'yi cebren almaya karar verdi. Beldenin valisi de İbnu'l-Muvaffak ile harbe hazırlanmış idi.

Ebu Sehl geceleyin şehrin kapısı yanında olan kendisine âit bir köy üzerine yürüdü ve buradan birdenbire şehir dahilindeki mahallesine ve hânesine girmeye muvaffak oldu ve yanındakiler yüksek nakkâre (kös) sesleriyle bu muvaffakiyetlerini ilân ettiler.

Sabah olunca bazı zatlar sulh için araya girip vâliye Üstâz ile Reîs'in itlâk olunmasını (salıverilmesini) rica ettilerse de, vali sulha yanaşmayıp askerleriyle Ebu Sehl'in mahallesine yürüdü. Sokakta muhârebe ediliyor ve Ebu Sehl'in adamları

sebât ve mukâvemet gösteriyorlar, kahramanca mudâfaa ediyorlar idi. Hücûm nöbeti bunlara gelince hep birden def'aten hücûm ile askeri târumâr ve valiyi cerîhadâr (yaralı) eylediler. Fitnenin teskîni için halk araya girmiş ve Üstâz ile Reîs'i kaleden alıp Ebu Sehl'in hanesine teslim etmiş idiler. Ebu Sehl, matlûbuna nâil olmuş idiyse de muhâlefet vâkiasından dolayı müsamaha edilmeyeceğini biliyor ve binâen 'aleyh havf ve herâs (korku) içinde bulunuyor idi. Bazı adamlarıyla bilmuşâvere, Üstüvâ tarafına çıkıp oradan Tuğrul Bey'e dehâlete (ulaşmaya) karar verdiler. Muhâsımlar dahi diğer bir tarîk ile Tuğrul Bey'e gidiyorlar idi. Rey'de cümlesi birleştiler. Tuğrul Bey'e mâcerâ (olay) hikâye olunmuş ve Şâfiler'in cümlesi ve husûsiyle Ebu Sehl hakkında luzûmu kadar söz söylenmiş idi. Kendi eliyle teslîm-i nefis eylemiş olan Ebu Sehl derhal derdest olunup bir kaleye hapis ve emvâli müsâdere ve çiftlikleri bey' ve furûht olundu (satıldı).

Her ne suretle ise bilâhere bu felâketten tahlîs-i girîbâne (yakasını kurtarmaya) muvaffak olmuş ve Hicaz'a azîmet eylemiş idi. İşte, sırf Amîdülmülk'ün sâikâ-i taassup ve te'mîn-i mevki' dâ'iyesiyle (tassup sebebi ve makam elde etme sevdasıyla) ikâ' etmiş (yapmış) olduğu bu hareket, Horasan, Şam, Irak, Hicaz gibi aktâr-ı islamiyyeyi herc ü merc etmiş, ve usûlen Eş'arî olan bilimüm Mezâhib-i Ehl-i Sünnet ulemâ ve eimmesini terk-i dâr ve diyâra mecbûr eylemiş idi. Nisabur, Merv gibi Horasan merâkizindeki ulemânın bir kısmı Irak'a ve içlerinde meşâhîr-i muhaddisînden Hafız Ebu Bekr Beyhakî (458/1065) ve ekâbir-i mutasavvifeden felâket-dîde (felâket-zede) Üstâz Ebu Kasım Kuşeyrî ve İmâmu'l-Harameyn olmak üzere bir kısm-ı azîmi dahi Hicaz'a gitmişler idi ki; o sene hacda bunlar gibi terk-i diyâra mecbûr olmuş Şafîî ve Hanefî tam dörtyüz kadar kadı bulunmakta idi³. Vak'a ibtidâen bütün mezâhib ulemâsınca kemâl-i hayretle karşılanmış ve aktâr-ı islamiyyeden Arabî ve Fârisî lisanlarıyla istiftâ sûretleri etrafa yayılarak büyük bir hareket gösterilmiş idi⁴. Bu fetvâlarda İmam Ebu'l-Hasen el-Eş'arî'nin 'uluvv-i ka'b ve menzileti nazar-ı dikkati câlip bir sûretle gösteriliyor ve meslek u hidemâtı izâh olunarak kendisine la'net ictisârında (cesaretinde) bulunanların veliyyu'l-emr tarafından şiddetle men'i luzûmu ihtâr olunuyor; nihâyetleri Malikî, Hanbelî, Şafîî ve Hanefî eimme ve ulemâsı tarafından imza ediliyor idi⁵.

Tuğrul Bey'in taht-ı saltanatda istikrarından yedi sene sonra başlayıp tarih-i vefâtı olan 455'(/1063)e kadar 19 sene süren, bu medîd ve gürültülü vak'a esnâsında en çok gayretkeşlik edenlerden birisi de Üstâz Ebu Kasım Kuşeyrî olmuştur.

455(/1063) ibtidâsında bu musîbet, olanca kesâfetiyle Horasan âfâkına çökmüş ve umûmen minberlerde Ebu'l-Hasen el-Eş'arî'ye la'net edilmeye başlanılmış idi.

Bu tahammul-fersâ (tahammülü yıpratın) hâl, İmam Kuşeyrî'nin kendi tabirince ehl-i dînin girîbân-ı sabrını çâk (sabrının yakasını parçalamış, sabrını taşırmış) ve Millet-i Hanefiyye'yi nâlenâk etmiş (inletmiş) idi.

³ [Bu konu için bkz. es-Sübkî, Age., III, 393-394].

⁴ [Bu istiftâ sûretleri için bkz. İbn Asâkir, Age., s. 112-114, 310-318; es-Sübkî, Age., III, 374-376].

⁵ Ma'lûmdur ki Malikîler bilâ istisna Eş'arîdirlər. Şafîilerin ekserîsi Eş'arî olup içlerinden pek az bir kısmı usûlen tecsîm ve i'tizâle mâildirler. Hanefîler dahî akîde-i Eş'ariyye üzere olup i'tizâli kabul edenleri vardır. Hanbelîlerin fuzalâ-i mütekaddimîni kâffeten Eş'ârî'dandırlar. Eş'arîlikteki bu ittifak cümlesinin Ehl-i Sünnet olmaları itibâriyledir; yoksa, aralarındaki ihtilâfatta Hanefîler Eş'arî değil Maturîfîdirlər. [Bu konu için bkz. İbn Asâkir, Age., s. 117; es-Sübkî, Age., III, 366, 373].

Vak'ayı, ber tafsîl hâkî (detaylı olarak anlatan) "Şikâyetü Ehli's-Sünne bi Hikâyeti mâ Nâlehum mine'l-Mihne"⁶ nâmıyla bir risâle yazıp sûretlerini etrâf-ı bilâda göndermiş, bunda başlıca Ebu'l-Hasen el-Eş'arî hakkında vukû' bulan isnâdâtın asılsızlığıyla müşârunileyh hazretlerinin fezâil ve menâkıbını bütün âlem-i islama beyân ve ilân etmiştir.

Bu eserinde ibtidâ, vak'ayı işrâb eden (imâ eden, çağrıştıran) berâ'at-ı istihlâlleri hâvî bir mukaddime ile söze ibtidâr edip, [[Kuvvey-i semâviyye ile müeyyed "el-Melikü'l-Ecell, Şehinşâh, Yemînu Halîfetillah ve Ğiyâsu 'ibâdillah, Sul-tân-ı Mu'azzam Tuğrul Bey'i" Cenâb-ı Hak âlem-i islama ihsân edince; bu zatın ihyâ-i sünnete kıyâm ve bid'at sahiplerini men' u te'dîbe ikdâm ettiğini ve bunlardan bazılarının, bilmecebûriye minberlerde kendi kendilerine la'nethân olmaları üzerine ve habâsetleri sâikasıyla bu felâkete masumları da düşürmek için sultân-ı muazzam'a şikâyetle bulunarak İmam Ebu'l-Hasen el-Eş'arî'ye mezmûm birtakım sözler ve kitaplarında asla bir harfi bile bulunmayan makâlât isnât ettiklerini]]⁷ ve hakikat-i halin tavazzuhu için mürâcât olunan vâsıtaların bir semere vermeyip, bizzarura bu ezâlara katlanıldığını bir lisân-ı sûziş (yanık, etkili bir dil) ile beyân ve isnâdât-ı vâkiyayı sıra ile birer birer red ve cerh eylemiş ve bu bâbta luzûmu kadar izâhât vermiştir.

Muhaddis-i ma'rûf Beyhakî dahî, vak'anın önünü almak için, hâdisenin müret-tibi bizzat kendisi olduğunu bilmeyerek veya bilerek, vezir Amîdülmülk'e bir mektup göndermiş ve bunda [[Cenâb-ı Hakk'ın kullarından dilediğini herhangi beldelerin padişahlığını verip, rızây-ı ilâhîsine muvâfık harekette bulundurmak ve gaflet ettiği vakit ihtârda bulunmak üzere ona bir de vezîr terfîk ettiğini, lehu'l-hamd emîrin kendisine mülk ve hikmet ihsân edilenlerden ve vezirin lazım olan evsâfî hâiz olanlardan olduğunu, hüsn-ü tedbîr ve siyâseti sayesinde bu padişah zamanında Horasan'da âsâyîş îade olunup emniyet husûl bulduğunu, hüsn-ü sîfî (iyi şöhreti) âfâkâ münteşir olup, nûr-u adâletiyle yeryüzünün ziyâdâr olduğunu, himmet-i âliyyesini dîn-i ilahiyyeye nusrete sarf ile e'dâ-i dini (din düşmanlarını) kahr ve tedmîr ettiğini ve her nasil ise ne Mu'tezile ve ne Mücessime gibi bid'at sahipleri olmayan Hanefî, Malikî, Şafiî mezhepleri müntesipleri olan Eşâ'ira dahî bunlar meyânına ithâl edilmiş ise de 'an karîb (yakında) hakîkat-ı hâle ittîlâ' edilip sebebiyet verenlerin ta'zîr edileceğini]], hâtıme olarak da İmam Ebu'l-Hasen el-Eş'arî'nin menâkıb ve fezâilini zikrelemiştir⁸.

Tuğrul Bey'in vefatıyla, Alparslan (465/1072) tahta geçince, amcasının veziri olan bu 'Amîdülmülk'ü 'azl ve hapsedmiş ve kendisine Nizamülmülk'(485/1092)ü vezir ittihâz eylemiş idi. O tarihte Hicaz'da bulunmaları hasebiyle bu inkılâptan haberdar olmayan 'ulemâ ve eimme, memleketlerine dönüp dönmemek hususunda tereddütte bulunuyorlar idi. Re'ylerini kendisine terketmiş oldukları Üztaz Ebu Kasım Kuşeyrî'nin minbere çıkıp, biraz tevakkuf ve tefekkürden sonra, Amîdülmülk Kündürî'nin, her parçası bir tarafa gömülmek üzere sultan tarafından parça parça ettirilerek öldürüldüğünü (makalede: ettirerek öldüğünü) keşfen haber vermesi üzeri-ne?!⁹ cümlesi memleketlerine 'avdet etmiş idiler.

⁶ [Bu eser için bkz. , İbn Asâkir, Age., s. 109-112; es-Sübkî, Age., III, 399-423].

⁷ Sübkî Tabakâtı, II, 278. [Müellif, yukarıda köşeli çift parantez içine aldığımız bölümün, dipnotta Arapça metnini vermiştir. Bu bölüm ve Kuşeyrî'nin mektubunun devamı için bkz. İbn Asâkir, Age., s. 111; es-Sübkî, Age., III, 403].

⁸ Sübkî Tabakâtı, II, 273. [Müellif, yukarıda köşeli çift parantez içine aldığımız bölümün, dipnotta Arapça metnini vermiştir. Bu bölüm ve Beyhakî'nin mektubunun devamı için bkz. , İbn Asâkir, Age., s. 100-108; es-Sübkî, Age., III, 395-399].

⁹ [Bu olay için bkz. es-Sübkî, Age., III, 394].

Bu tarihten itibaren tamamıyla manzara değişmiş ve eimme-i Eş'ariyye'nin eski felaketleri yerine saâdet kâim olmuş idi. Nizamülmülk, makam-ı vezârete gelince, bu vukûât-ı müessifeye (üzücü olaylara) nihâyet vererek herc ü merci melekettten kaldırmak ve ulemayı isticlâb (getirmek) için hiçbir fedâkârlıktan geri durmamak îcâb ediyor idi¹⁰.

Esasen bir köylü oğlu olduğu halde o zamana göre pek güzel bir tahsil görmüş ve mezheb-i Şafiî üzre fıkıh okumuş olan Nizamülmülk, zâten ulemaya ve husûsiyle Eş'arî olan ulemaya hürmeti vicdânen bir farîza biliyor ve iade-i âsâyışın mütevakkıf bulunduğu bu hürmete kendisinin hissiyatı dâhi inzimâm ediyor idi. Evvela, Ebu İshak Şîrâzî (476/1083) gibi kürsi-i tedrîsi önüne şark ve garptan toplanmış binlerce talebeye ders veren ve fıkıh ve usûl-i fıkıhtan te'lif etmiş olduğu âsârı, kabûl-i umûmiye mazhar olmuş olan büyük bir âlimin nâm ve şânıyla mütenâsip Dicle kenarına muazzam bir medrese bina ile, ders vermekte olduğu Babü'l-Merâtib'deki mes-citten alıp kendisini 459'/(1067)da bu medreseye müderris ta'yin eyledi.

Vak'a sükûnet bulduktan sonra memleketi olan Nisabur'a 'avdet etmiş olan İmâmu'l-Haremeyn nâmına dahi burada 'azîm bir medrese bina ve kendisini müderris nasbeylemiş idi. Bu zat, otuz seneye yakın bu medresede tedrîs-i 'ulûm eylemiş ve hergün dersine eimme ve talebeden üçyüz kimse devam etmekte bulunmuş idi.

İctihâd-ı mutlak da'vasına kadar uzanmış olan bu zat, bir taraftan bu medresede neşr-i 'ulûm ediyor ve bir taraftan da bu ahvâl bertaraf olduktan sonra, Alparslan ve Nizâmülmülk'ün müsâ'adelerini istihsâl ederek, Hâlid b. Velid (21/642) sülâlesinden Hassân b. Sa'd (doğrusu: Sa'îd) (463/1070) nâmında erbâb-ı ticaretten bir zatın sırf kendi malından cedd-i e'lâsı (uzak dedesi) Menî' nâmında olan bir zata izâfeten bu beldeye bina etmiş olduğu Câmi-i Menî'de icrây-ı hitâbet ve cuma günleri va'z ve tezkîr eyliyor idi. Hakikaten pek büyük hürmetlere lâıyk olan bu zata, gerek Alparslan ve gerek Nizâmülmülk fevkal'âde hürmette bulunuyorlar, bunların nezdinde bir sözü iki olmuyor idi. Her mecliste kendisine mensûp olanlar tasaddur ediyor ve usûl ve fûrû'da kendi tarîkını iltizam edenler manzûr ve makbûl oluyor idi.

Kendisi de bu hürmetlere mukâbele olmak üzre, Nizâmî ve Ğiyâsî¹¹ nâmıyla Nizâmülmülk nâmına eserler te'lif ediyor ve diğer eserlerinde dahi bu zatın fezâilini bir lisân-ı sitâyişle yâd ve tizkâr eyliyor idi.

¹⁰ Bunu İbn Esîr'in şu ibâresiyle Nizâmülmülk'ün ağzından duyuruyoruz: "Horasan'dan, sana yardım eden, seni yalnız bırakmayan, senin uğrunda ıskalamayan oklar atan bir ordu meydana getirdim, ki onlar ulemâ ve zühhâddir. Onları, kendilerine ihsan ile muâmele ederek senin en büyük yardımcılarını yaptım" X, 15. [İbnu'l-Esîr, Age., XIII, 367].

¹¹ Nizâmülmülk'ün bir lâkabı da Ğiyâsüddîn idi. İmâmu'l-Haremeyn'in bu Ğiyâsî'si, ahkâm-ı sultanîye tarzında bir eserdir. İmâmu'l-Haremeyn'in (العالم) el-'Ubâb (doğrusu: el-Ğiyâsî) nâm eserinin mukaddimesi ber vech-i âtîdir (aşağıdaki gibidir): ["Kâinatın efendisi, din ve dünyayı te'yid eden, halkın sığnağı, kalem ve kılıç sahibi, hayırlı çalışmalarını sayesinde saltanat gölgesi uzun, zafer bayrağı devamlı dikili olan zata. Nice harplerin yükünü üstlendi, kavga ve savaşı idare etti de; ne eli dolaştı, ne güzel vechesi değiştı, ne azmi kırıldı ve ne de cesareti gitti. Keskin kılıçları, yok olmaya götürecekt tehlikelerin önünü kesti, isabetli kararları memleketi güçlendirdi, kararlı davranışları azgın düşmanlıkları bertaraf etti, ülke kılıcıyla güçlendi, dünya onun ihsanı ve ikramıyla güzelleştı. İyilikleri ülkenin her tarafını kapladı, memleketten sapıklığı, doğrulukla savdı. Adaleti zulmün karanlığını aydınlattı, cömertliği fakirliğin belini kırdı. İslam diyarı sultansız ve çok önemli işler onu bekliyordu. Allah, onun isabetli görüşleri sayesinde İslam diyarının dağınıklığını toparladı, heybeti sayesinde o diyarın ipini birbirine bağladı. Halk onun idaresinde refaha kavuştu, ülkede olaylar dindi. Din, alınındaki secde alâmeti çizgiler ve alının parlaklığıyla aydınlanır. Kılıç onun elinde iftihar eder. Ümitsiz ve çaresiz olan, sıkıntı basmaklarında ona ümit bağlar. Mütekebbirlerin tacı onun önünde eğilir. İninde bulunan arslan ondan çekinir, korkar].

Ğiyâsî nâm eserinin mukaddimesinde dahi Nizâmülmülk'e şu manzumesiyle sitâyişhan (metheden) olmuştur:

[[Devamlı senin yüce doruęunda, ihtiyaç sahipleri bineklerini çöktürüp ikamet ederler, sen daima kendisine müracat edilensin,

Bu medreselerden başka Bağdat ve Musul gibi iki merkez-i ilmî arasında bulunan Cezîret-İbni Ömer'e varıncaya kadar Belh, Herât, İsfahan, Basra, Musul, Merv gibi büyük küçük her beldeye medrese ve kütüphaneler bina ettirmiş ve her taraftan zühhâd ve eimme ve kudâtın medih ve senâsını celbeylemiş idi.

Ebu Kasım Kuşeyrî, Ebu Ali el-Fârmî (477/1084), Ebu İshak Şîrâzî, İmamul-Haremeyn, daha sonraları İmam Gazâlî (505/1111) gibi e'âzım-ı 'ulemâ ve zühhâd daima kendisini ziyaret ediyor ve yanına hiçbir kimsenin cem' edemediği miktarda ekâbir-i 'ulemâyı cem' ediyor idi¹².

Vezir, şafiiyü'l-mezhep olmakla, böylece Eşâ'ira'dan yalnız Şafîileri iltizâm ediyorken, padişah dahi eimme-i Hanefiyyeyi yanından ayırmıyor, Buhara'lı Ebu Nasr Muhammed b. Abdilmelik el-Hanefî (?) nâmındaki bir fakih daima kendisiyle beraber bulunuyor ve padişah bunun arkasında namaz kılıyor idi.

Maliye nâzırı Şerefülmülk Ebu Sa'd (Muhammed) el-Müstevfî (494/1101) de 459'/(1067)da İmâm-ı A'zam'ın türbesi yanında sırf Hanefîlere mahsûs olmak üzere bir medrese bina eylemiş idi¹³.

İ'tikâdiyyât hususunda Eş'ârîlik noktasında ictimâ' eden Hanefîler ile Şafîîler arasında az ve çok nâhoş haller mevcut olduğu halde, cümlesi, bu usûle muhalif kalanlara karşı birleşiyorlar idi. Yukarıda ikinci hâşiyede gösterildiği vech üzere İmam Ebu'l-Hasen el-Eş'arî'nin istinbât etmiş olduğu usûl Hanbelîlerin pîşvâsı (reisi) sermezhep İmam Ahmed b. Hanbel(241/855)'in usûl-i i'tikâdiyyesine tamamen mu'tâbik olduğu, bu mezhebin fuzalây-ı mütekaddimînce tasdik edilmiş ve binâ-en'aleyh Eşâ'ira tabiri bunlara da şâmil olmakta bulunmuş idi.

Tuğrul Bey ve Alparslan zamanlarında mezhebini neşr ve tevsî ile, Alparslan padişah olduktan üç sene sonra vefat eden, tertîb-i ebvâbı tecsîm-i mahza (düpedüz tecsime) delâlet eyleyen (makalede: ilen) "Kitâbu's-Sifât" müellifi Ebu Ya'lâ Muhammed b. Hüseyin el-Ferrâ el-Hanbelî(458/1066)den itibâren Hanbelîler, Eşâ'ira'dan ayrılıyor ve bunlar ile de Eş'ârîlik arasında yeni bir safha-ı ihtilaf zuhûr eyliyor idi ki; bu padişah zamanında, bizzat kendisinin de şahidi olduğu pek şenî' bir sûreti, Herât'ta vâki olmuş idi.

→

Mütekebbirler sana boyun eğer, teslim olurlar, şayet gökteki yıldızlar başkaldırma eğiliminde olsalar, Gökler, affetmen veya yok etmen için onları çekerek sana alıp getirirler, Ben senin diktiğin ve sulayıp büyüttüğün, dallanıp budaklanan ulu bir ağaçtan başka bir şey değilim, Onun dalları solup kuruyunca, rahmet/su ister vaziyette sana gelirler]].

[İmamul-Haremeyn'in biyografisini yazanların onun "العباب" isimli bir eserinden bahsetmemektedirler. Öyle anlaşılıyor ki mezkur isim "el-Ğiyâsî"den muharrefdir. Zira müellifin metnini verdiği mukaddime de "el-Ğiyâsî"(tahk. , Abdülazîm ed-Dîb, Katar 1400, s. 13-14)de yer almaktadır. Şiir de yine "el-Ğiyâsî"nin mukaddimesinde (s. 10-11) mevcuttur. Bu satırları yazdıktan sonra "el-Ğiyâsî"yi tahkik eden ed-Dîb'in de aynı kanaati serdettiğini gördüm. Müellifin bu metni Sübkî'nin "Tabakât"ından naklettiği anlaşılıyor. Zira bu tahrifin kaynağı "Tabakât"tır. Bkz. es-Sübkî, Age., IV, 314-315. Ayrıca yukarıda köşeli çift parantez içinde tercemesini verdiğimiz Arapça metin, makalede yer yer anlaşılmayacak şekilde tahrife uğramıştır. Tercemeyi burada adı geçen kaynaklar yardımıyla yapabildik].

¹² Nizâmülmülk, kendi ifadesine nazaran hâiz olmadığı birtakım evsâf ile yüzüne karşı kendisini medihde bulunmalarıyla 'ucbunun tezâyüdüne sebebiyet veren Ebu Kasım Kuşeyrî ile İmamul-Haremeyn'i yanına girdikleri zaman yalnız ayakta kabul etmekle iktifâ eder idi. Harekâtını tenkit ile kendisini 'adl ve istikâmete sevk eden Ebu Ali el-Fârmezî'yi ise kendi yerine oturtuyor ve karşısında bir mevki ahz ederek fevkal'âde arz-ı ihtiram ediyor idi. Tarih-i İbn Esîr X, 86; (tahk. , ed-Dekkâk, XIII, 481).

¹³ [el-Kâtip el-İsfehânî, *Tarîhu Devleti Âl-i Selçûk*, Beyrut 1980, s. 34; İbnu'l-Esîr, Age., IX, 44; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, tahk. , Fuad es-Seyyid ve diğerleri, Beyrut ?, XII, 172].

Abdülvehhâb Sübkî'(771/1370)ce¹⁴, Horasan Ehlü's-Sünne'si tarafından kendisine Şeyhülislam lâkabı verilmiş olan Ebu Osman es-Sâbûnî'(449/1057)ye nazîre olarak, Herât şehri Mücessime'sinin şeyhülislam diye telkîb etmiş oldukları; Hanbelîlerden İbn Receb'(795/1393)in Muhtasar¹⁵-ı Tabakâti'l-Hanâbile'sindeki¹⁶ beyânına göre, Nizâmülmülk'ün tevassutuyla el-Kâim-Biemrillah (467/1075) ve halefi el-Muktedî-Billah (487/1094) tarafından bu unvân kendisine verilmiş olan Herât'lı Ebu İsmâîl Abdullah el-Herevî¹⁷ (481/1089) "Mezhebu Ahmede, ahmedu mezhebin" (İmam Ahmed'in mezhebi, en güzel mezheptir) diyerek Hanbelîlik lehine 'azîm bir taassup gösteriyor ve bundan dolayı kendisine Şafiîler ile Hanefîlerin adâvetini celb ediyor idi. Kendisini ilzâm etmek üzere bunlar Herât'ta Vezîr Nizâmülmülk'ün yanına toplanmış ve Ebu İsmâîl'in kendileriyle münazara etmek üzere da'vet olunmasını talep etmişler idi.

Kendisi ihzâr olduğu vakit, Nizâmülmülk "Bunlar seninle münazara ve mübâhase etmek üzere buraya toplanmışlardır; seninle mübâhase edecekler ve neticede hak sahibi olduğun tahakkuk ederse sana teba'iyet eyleyeceklerdir (uyacaklardır). Eğer onlar haklı çıkacaklarsa; ya onların mezhebinin kabul edecek veyahut ba'demâ sükûtu ihtiyar eyleyeceksin" demesi üzerine, bu zat ayağa kalkıp mübâhaseye hazır olduğunu göstermiş, fakat sağ koluna işaretle "Bu yanımdaki kitap ile" demiş ve bunun hangi kitap olduğu sûâline karşı vezire "Kitâbullah" olduğunu beyan etmişti. Aynı zamanda sol koluna da işaret ederek "Ve de bu yanımdakiler ile" demiş idi ki, sol kolundakiler dahi, Kitâbullah'ın müfessiri olan "Sahîhayn" idi.

Nizâmülmülk, ne diyeceklerini anlamak için hâzır olan ulemâya tevcîh-i enzâr etmiş, fakat hiçbirisi bu şerâit dahilinde mübâhaseye girişememiş idi.

Mübâhaseten ilzâm edilemeyen Şeyhülislam Ebu İsmâîl'in, İmam Ebu'l-Hasen el-Eş'arî hakkında hiçbir zaman la'nette bulunmaması için, burada içlerinden biri Nizâmülmülk'ün kuvvetini isti'mâl etmek istemiş ve kendisine bu bâbta bir emir vermesini Nizâmülmülk'den talep etmiş idi. Şeyhülislam buna da "Ben Eş'arî'yi bilmem, ben Allah'ın semâda olduğu ve Kur'an'ın Mushaf'da bulunduğu ve Peygamber'in bugün de peygamber olduğu i'tikâdında olmayanlara la'net etmekteyim ve ilelebet edeceğim"¹⁸ demiş ve Nizâmülmülk'ün yanından çıkmış idi. Nizâmülmülk arkasından bir hil'atle birçok para göndermiş ise de kabul etmedi¹⁹.

¹⁴ [es-Sübkî, Age., IV, 272].

¹⁵ [Buraya, makalede bir sayfa sonra gelmesi gereken şu iki satır dizgi hatası olarak girmiş (...isti'mâl etmek istemiş ve kendisine bu bâbta bir emir vermesini Nizâmülmülk'ten talep etmiş idi. Şeyhülislam buna da: Ben Eş'arî'yi bilmem, ben Allah'ın semâda olduğu ve Kur'an'ın. . .). Yukarıdaki şekildedeki düzeltmeyi; es-Sübkî, nin Age., IV, 272 ve İbn Receb el-Hanbelî'nin, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile* III, 54 yardımıyla yaptım].

¹⁶ *Kitâbu Muhtasar-ı Tabkât-ı İbn Receb*, (Beyazıt) Kütübhanesi Umûmî'de, numara 763. [İbn Receb el-Hanbelî, Age., III, 57].

¹⁷ Bu zat hakkında ekâbir-i Hanâbile'den Şeyhülislam İbn Teymiyye'nin (728/1327) "el-Ecvibetu'l-Mısriyye"sinde: "İnde'n-nâs ma'rûf ve muhterem ve muvakkar olan Şeyhülislam, Hadis, Tasavvuf ve Tefsir'de imam idi. Fıkıh'ta Ehl-i Hadis mezhebi üzere olup İmam Şafî (204/819) ve İmam Ahmed b. Hanbel'e (241/855) hümeti var idi. Ecvibe-i fıkhiyesinde bunların kavillerini tefrik ile, bazan İmam Şafî ve bazan da İmam Ahmed b. Hanbel'e muvafakât eyler idi. Daha çok iltizam ettiği tarik Abdullah b. Mübarek (181/797) gibi hadise ittibâ' tarîkı idi" demiş olduğunu "*Kitâbu Muhtasar-ı Tabkât-ı İbn Receb*" sahibi nakl etmektedir. [Burada İbn Teymiyye'nin sözünün Arapça metni de yer almaktadır. Terceme de müellife aittir].

¹⁸ Sürey-i Tâhâ'daki müteşâbihâtın olan "الرحمن على العرش استوى" âyet-i kerîmesini (âyet: 7), sûret-i telakkîleri itibarıyla "Mücessime ve Müşebbihe" nâmı alan Hanbelîler ile Eş'arî arasında, bu âyet-i kerîme 'azîm münâkaşâtı mücib olmuş ve aralarında nokta-ı iftirâki teşkil eylemiştir. Eş'arîlerce âyet-i kerîmedeki "استواء" maddesinin manay-ı luğavîsi olan "istikrâr ve istilâ"dan, ecdâmın havâssından olan evvelki manasına hamli mümkün olmakla ikincisine hamlolmuş ve "istivâ"ya "istilâ" manası verilmiştir. Halbuki Hanbelîler doğrudan doğruya "istikrâr"a hamletmişler ve sırf bunun reddine dâir "تأسيس التقديس" nâmıyla İmam Fahreddin er-Râzî'(606/1209)nin te'lîf

Alparslan Herât'a vürûd edince, buranın Şeyhülislam Ebu İsmâîl aleyhinde bulunmakta olan ulemâsı piringten bir put yapıp seccadesinin altına vaz' eylemiş ve Alparslan'a, bunun Hakk Te'âla'nın timsâli olduğunu kabul etmiş olduğu bir puta tapmakta bulunduğunu ihbâr eylemiş idiler. Alparslan bir köle gönderip bu sanemi (putu) aldirmış ve diğer göndermiş olduğu köleler ile de Şeyhülislam'ı huzuruna celb eylemiş idi.

Alparslan "Bu nedir?!" diye bu sanemi göstermiş ve Şeyhülislam dahi "Piringten ma'mûl bir put" diye cevap vermiş idi.

Alparslan "Bunlar senin buna taptığını ve Cenab-ı Hakk'ın bu sûret ve şekilde bulunduğuna kâil olduğunu söylüyorlar" diye hakkındaki bu isnâd ve iftirayı söyleyince, kemâl-i hayret ve hiddet içinde kalmış olan Şeyhülislam gür sesiyle "Sübhâneke hâzâ bühtânün 'azîm" diyerek hakkındaki bu isnâd ve iftirayı kemâl-i şiddetle def' etmiş ve Alparslan'a, bu sözden tamamıyla bunun şeni' bir iftira olduğu kanâati hasıl olmuş idi.

Mükerremen hânesine 'avdetine müsaade ettiği Şeyhülislam, 'avdet ettikten sonra, müfterîler vâki' olan tehdit üzerine 'itiraf-ı cürm (suçu kabul) etmiş ve cümlesi bir çok cezay-ı nakdî va'diyle tahlîs-ı girîbâna muvaffak olabilmış idiler.

Melikşah'(485/1092)ın taht-ı saltanata cülûsundan dört sene sonra, yani 469'(1076)da Üstâz Ebu Kasım Kuşeyrî'nin dört oğlunun en küçüğü, fakat iktidar ve faziletçe en büyüğü ve en ma'rûfu olan Üstâz Ebu Nasr (514/1120) hacca gitmek üzere Bağdat'a uğramış ve burada iktidâr ve talâkat-ı lisâniyesiyle hiçbir kimsenin nâil olmadığı 'azîm bir hürmete mazhar olmuş idi. Irak'ın yegâne fakîhi olan Ebu İshak Şîrâzî bunun kürsüsünün önüne oturuyor ve gâyet mütebahhîrâne (makalede: mütebahhîrâne) ve kemâl-i belağatla icra ettiği va'zlarını dinlemekle mütelevviz oluyor idi.

Hacdan esnayı 'avdetinde yine Bağdat'a uğramış ve bu sefer evvelkinden ziyâde hürmet görmüş ve kendisinin taraftarânı çoğalmış idi.

→

etmiş olduğu eserde beyân ettiği vech üzere, üzerine istikrâr etmiş bir genç insan sûretinde olduğu ve kendisinde te'lif ve terkip bulunduğunu beyân etmişlerdir. Bunların muhakkıkları Cenâb-ı Hakk'a "envârdan bir nûr" der idi.

Kur'an-ı Kerîm'in, Mushaf'ta bulunduğu ve ba'de'l-mevt (ölümden sonra) Hazret-i Peygamber'in risâletlerinin inkitâ' eylemiş (kesilmiş) olduğu Ebu'l-Hasen el-Eş'arî'ye iktirân edilmiş olan kavillerdendir (makalede: kuvvetlerdendir).

Kur'an-ı Kerîm'in, Mushaf'ta bulunmadığı kavli Bağdat Mu'tezilîleri tarafından ileri sürülmüştür.

Bunlar derler ki; Hîn-i halkda (yaratma sırasında) kelâm-ı ilâhî e'râz idi. Ve bekây-ı e'râz dahi caiz değildir. Binaen'aley Cenâb-ı Hakk'ın Peygamberimize inzâl etmiş olduğu Kur'an, bugün mevcut ve bâki değildir.

İnkitâ-ı risâlet meselesi bilumum enbiyâ ve şühedânın kabirlerinde diri oldukları hakkında vârid olmuş olan nice âyât ve ahâdîse rağmen, değil Ebu'l-Hasen el-Eş'arî'nin, Kur'an-ı Kerîm'i bir defa okumuş olan hiçbir kimsenin kabul etmeyeceği bir meseledir. Bunu, Horasan'da münteşir (yayılmış) ve imanın mücerred (yalnızca) ikrârdan ibâret olduğunu kabul etmiş olan Kerrâmiyye Mezhebi'nde olanlar, "meyyitin hâl-i mevtte his ve ilimden ârî (ölünün, ölüm halinde duyuru ve bilgiden soyutlanmış) bulunduğunu kabul eden ve reh-i imanın (iman yolunun) ma'rîfet ve tasdik olduğunu söyleyen" Eş'arîlerin bu kavillerine göre, Peygamber-i Zîşân'ımızın da hâl-i mevtinde his ve ilimden ârî olması ve binnetice mü'min ve peygamber bulunmaması lâzım geldiğini söylemekle bir ilzâm sûretiyle işâ'a etmişlerdir (ağızdan ağıza yaymışlardır). [İnkitâ-ı risâlet meselesi için bkz. , el-Beyhakî, *Hayâtu'l-Enbiyâ fî Kubûrihim*, tahk. , Ferîd Abdülaziz el-Cündî, Kahire ?, s. 15-29; es-Sübkî, *Age.*, III, 384-385, 406-413].

¹⁹ [Bu olay için bkz. İbn Receb el-Hanbelî, *Age.*, III, 54-55].

Yalnız Hanbelîler bu zatı çekemeyerek aleyhinde sözler söylüyor ve bilumum Eşâ'ira hakkında husûmet izhâr ediyorlar ve İmam Ebu'l-Hasen el-Eş'arî'ye açıktan açığa sebbedyorlar idi²⁰.

Ebu İshak Şîrâzî bundan fekal'âde hiddetlenerek Bağdat'tan çıkmak istemiş ve bunların men'leri ve Hanbelîlerin ifadelerine göre Mezheb-i Hanbelî'nin tağyîr ve iptâli için Nizâmülmülk'e bir mektup yazmış idi. Bu sefer kendisini Halife el-Muktedî-Biemrillah'ın göndermiş olduğu taltıfnâme teskîn ve tahfîf eylemiş ve iş azıcık sükûnet bulmuş idi.

Bir müddet sonra Hanbelîlerin reîsi eş-Şerîf Ebu Ca'fer (Abdülhâlık) b. Ebî Musa (İsâ)(470/1077)nın tahrikiyle, Ebu İshak Şîrâzî aleyhinde dedikodu yapılmaya başlanılmış ve bu iş yirmi kimsenin ölmesiyle nihayet bulan bir hâileyi (trajedi) intâc etmiş idi.

Yine halife meseleye karışarak aralarını buldu ve bunun emriyle cümlesi zâhi-ren sulhu kabul ettiler. Bu sulhtan sonra Hanbelîler İftiranın şeklini değiştirerek, Ebu İshak eş-Şîrâzî'nin Eş'arîlikten teberrî etmiş olduğunu yaymaya başladılar. Bu sefer Ebu İshak Şîrâzî'nin hiddetine nihâyet yok idi. Yine Nizâmülmülk'e bunlar hakkında bir mektup gönderdi ki, gecikmeden cevabı gelmiş ve isticlâb-ı hâtırını (gönlünü alma) ve İka'-ı fitne eden (fitne çıkarıcı) mezkûr eş-Şerîf Ebu Ca'fer'in hapis ve bu fitnede dahil olanların te'dîb olunmalarını muhtevî bulunmuş idi. Halbuki Ebu İshak Şîrâzî, bu eş-Şerîf Ebu Ca'fer'i halîfeye de şikâyet etmiş olduğundan kendisi halife tarafından habsolunmuş idi.

Hanbelîler, Ebu İshak eş-Şîrâzî'nin Nizâmülmülk'e göndermiş olduğu ilk mektupta mezheplerinin men' ve tağyîrini istemiş olduğunu söylemeleri üzerine, bu ikinci mektubuna cevapta, Nizâmülmülk'ün Ebu İshak'a bunun, yani tağyîr ve men-'i mezhebin (mezhebi değiştirme ve engellenen) is'âf olunur mevâddan (tedavi edilebilir, yapılabilir şeylerden) olmadığını beyân etmiş olduğunu ilave ederler²¹.

Bu vak'adan altı sene sonra yine Şafîîler ile Hanbelîler arasında diğer bir vak'a zuhur etmiş idi. Şöyle ki; Nizâmülmülk'ü ziyaret etmek üzere Mağrip'ten eş-Şerîf Ebu'l-Kasım el-Bekrî (476/1083) nâmında bir vâiz gelmiş ve kendisi Eş'arî olmakla Nizâmülmülk tarafından mazhar-ı hürmet olmuş ve Bağdat'a gönderilip kendisine birçok tahsisât ta'yîn edilmiş ve dîvandan " 'Alemlü's-Sünne" lâkabıyla telkîb edilmiş idi.

Bu zat Medrese-i Nizamiyye'de va'z ediyor ve esnây-ı va'zında Hanbelîler aleyhinde şedîd bir lisan kullanıyor idi. Ekâbir-i Hanefiyye'den Kâdıl-Kudât Ebu Abdillah ed-Dâmeğânî(478/1085)nin Nehr-i Kalâîn'deki hânesinde bulunurlar iken, bunun taraftarlarıyla Hanbelîler arasında başlamış olan mübâhese ilerleyerek, Ebu'l-Kasım el-Bekrî taraftarânına birçok kimselerin inzımâmını mûcib olmuş ve nihayet bunlar tarafından Ebu Ya'lâ ailesine mensup olanların evleri yıkılarak bütün kitapları, husûsiyle "Kitâbu's-Sifât"ı alınmış idi ki, bu kitap Ebu'l-Kasım el-Bekrî'nin va'zında okunuyor ve bu da bu kitap üzerine şiddetli hücumlar ediyor idi²². İşte bu zatın te-

²⁰ [Bu olay için bkz. İbn Asâkir, Age., s. 308-310; el-Kâtip el-İsfehânî, Age., 54; İbnü'l-Esîr, Age., XIII, 413; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, tahk. , Muhammed ve Mustafa Abdulkadir 'Atâ, Beyrut 1992, XVI, 181-183; İbn Kesîr, Age., XII, 122].

²¹ Bu vukû'âtı Nizâmülmülk'ün adamları, Halife el-Muktedî-Biemrillah'ın veziri (Fahruddevle) Ebu Nasr b. Cehîr(483/1090)'e isnâd ettiklerinden, bu zat Nizâmülmülk'ün halîfeye yazdığı bir mektup ile vezâretten azl edilmiş idi. İbn Esîr Tarîhi X, 44, [tahk. , ed-Dekkâk, XIII, 417-418. Bu olayın Hanbelîler tarafından anlatımı için bkz. , İbn Receb, Age., III, 19-21].

²² [Bu olayın Eş'arîler açısından anlatımı için, İbnü'l-Esîr, Age., XIII, 428; Hanbelîler tarafından anlatımı için de, İbnü'l-Cevzî, Age., XVI, 224-225'e bakılabilir].

mâdî eden va'zlarından ve Hanbelîler aleyhindeki bu hücumlarından dolayı vukû'ât hiçbir zaman eksik olmuyordu idi.

Bu münâza'at-ı mezhebiyye yalnız usûle (itikâda) inhisar etmiyor idi. Şafiîlerin namazda "besmele"yi cehren okumaları ve ezân okurken teğannî etmeleri dahi Hanbelîlerin hiddetini celb ediyor ve bilfiil camilere gidip, "besmele"yi cehren okuyan şafiî imamları men' ediyorlar idi. Bizim mezhepte olduğu gibi bunlarca dahi salât-ı vitirde okunması lâzım gelen kunût duâsını Şafiîlerin sabah namazında okumaları dahi ayrıca bir mes'ele teşkil ediyor idi. Tuğrul Bey'in zaman-ı saltanatında cereyân eden bu vukû'atı, Hanbelîlerin o tarihte reis ve mukaddemleri olan Ebu Ya'la (maka- lede: Ebu Ali) b. el-Ferrâ ile İbn Temîmî (Ebu Muhammed Rizkullah b. Abdilvehhâb? 488/1095) idare ediyorlar idi²³; kendilerine tâbi' kıldıkları avâm gürûhu bunu fırsat bilerek Bağdat'ın âsâyışını ihlal ediyorlar, halife dahi bunların karşısında ızhâr-ı 'ac ediyor idi²⁴.

Ezelî ve ebedî bir mes'ele olan Sünnîlik ve Şîilik ise, her zamanki gibi, Selçûkîler zamanında dahi her yerde ve husûsiyle Bağdat'ta en büyük bir mikyasda icrây-ı hüküm ediyor idi²⁵.

O tarihe kadar kuvvetli bir himâye-i resmîyeden mahrum olan Sünnîlik'in, gündün güne kesb-i kuvvet ve şevket etmeye başlamış olan Selçûkîler ile artarak daima galip gelmek zamanı haylûlet eylemiş (gelmiş) ve mühim bir himâyeye mazhar olmaya başlamış idi. Ahâlisi kısmen Sünnî ve kısmen Şîî olan Bağdat'ta bu ihtilaf-ı

²³ [Bu olay için bkz, İbnü'l-Esîr, Age., XIII, 325; İbnü'l-Cevzî, Age., XV, 347].

²⁴ Bunlar 323 (934) tarihinde er-Râzî-Billah (329/940) zamanında pek ziyade kesb-i kuvvet ile Bağdat'ta icray-ı hüküm etmeye başlamış ve kumandanların evine girerek buldukları meşrûbâtı dökmek ve muğanniyeleri dövmek ve âlât-ı ğınayı kırmak ve çarşılarda bey' ve şîrâya müdahale ve sokaklarda erkeklerle kadınların gezmelerini men' gibi hâlâta tasaddî eylemiş (hallere girişmiş) idiler.

O tarihte zâbita memuru olan Bedr el-Hıraşî ba'demâ iki Hanbelînin bir araya gelmemesi ve hiçbir kimse ile mezhep münakaşasında bulunmaması ve namazda "besmele"yi cehren okumadıkça imamet etmemeleri için münâdîler çıkartarak vukû'âta bir hâtime vermek istemiş idiyse de, hiç tesiri olmayarak, bil'akis bunları daha ziyade tahrik etmiş olduğundan, cami kapılarında tese'ül eden (dilenen) 'âmâlar vasıtasıyla Şafiîleri öldürünceye kadar döğdürmeye başlamış idiler.

Bunun üzerine halîfeden bir fermân sudûr etmiş idi ki, Bağdat'ta cereyân eden bu nevi silsile-i vukû'âtın en mühim safhasına ait olduğu gibi, bu mezhep hakkında da resmî ma'lumât vermekte olduğundan bu fermânın bir kısmı ber vech-i âtî nakl olunmuştur:

[Bazı kere de çirkin ve sevimsiz suratlarınız Rabbu'l-âlemîn'in misâli ve hey'et-i rezîlenizin O'nun hey'eti üzere olduğunu za'm (iddia) ediyor ve Hakk Te'âlâ için avuç ve parmak ve ayak ve müzehheb na'l (yaldızlı ayakkabı) ve kıvrık saç olduğunu ve semâya suûd (çıkışını) ve dünyaya nüzûl bulunduğunu söylüyorsunuz!! . Zalim ve münkirlerin dedikleri sözlerden Allahu Te'âlâ büyük bir yükseklik ile 'âlî ve münezzeh olsun.

Sonra da hyâr-ı emme hakkında ta'n ve teşnî'de bulunuyor ve Âl-i Muhammed taraftarânını küfr ve dalâle nisbet ediyor ve en açık bid'atlar ve Kur'an-ı Kerim'de yeri olmayan birtakım kötü mezhepler ile kendi aklınız sıra müslimîni dine da'vet ediyorsunuz!! .

Emmenin kabirlerini ziyaretten men' ile, ziyarette bunların Ehl-i Bid'at olduklarını söylemenize rağmen kendiniz, ne şeref ve nesep ve ne Rasûlullah (s. a. v.)'e bir nisbeti olmayan 'avâmdan birini ziyaret hususunda ictmâ' ve ittîfak ile, halkı bu ziyarete davet ediyor ve buna enbiyâ mu'cizâtını ve evliyâ kerâmâtını isnâd eyliyorsunuz!! .

Hay Allah bu münkirâtı size iyi gösteren kör Şeytan'a la'net etsin!... Sizi ne derecelerde yoldan çıkarmış!! .

Emîru'l-mü'minîn kemâl-i 'azm ile Cenab-ı Hakk'a kasem eder ki; eğer siz, bu mezmûm olan mezhep ve bu eğri tarikatınızdan dönmez ve bu hareketlerinize nihayet vermezseniz, muhtelif derecâta göre; döğmek, yırtmak, öldürmek, yaralamak sûretleriyle hakkınızda her türlü cezaları tatbik edecek ve kılıcı boynunuzda ve ateşi menzil ve hanelerinizde isti'mâl eyleyecektir!]. [Müellif, burada köşeli çift parantez içine aldığımız bölümün, Arapça metnini de vermiştir. Bu olay için bkz. İbnü'l-Esîr, Age., XII, 113-114].

²⁵ [Sünnîlerle Şîa arasındaki bazı olaylar için bkz. İbnü'l-Esîr, Age., XIII, 292, 301-302, 312, 460-461; İbnü'l-Cevzî, Age., XV, 320, 325, 329-330, 340, XVI, 283; Zehebî, Age., XVIII, 309-310; İbn Kesîr, Age., XII, 63, 67, 69, 71, 144].

mezhebîden dolayı ötedenberi hiçbir zaman vukû'ât eksik olmuyordu. Ve Şîîlerin 'aşr-ı Muharremlerde icrâ etmekte oldukları mâtem merâsimi ve Gâdir-i Hum Bayramları münasebetleriyle daima bu iki fırka arasındaki münâferet-i kadîme teceddüt ediyor, vukû' bulan kavgalarda her iki taraftan çok kimseler ölüyor ve yaralanıyor idi. 440'(/1048)da Tuğrul Bey zamanında Bağdat'ın Kerh kısmında sâkin olan Şîîleri Sünnîler Muharrem'de icray-ı mâtemden men' eylemiş ve 'alelusûl aralarında vukû' bulunmuş olan kavga Türklerin Dicle'yi geçip Kerh Yakası'na çadırlarını kurmalarıyla biraz yatışmış idiyse de, bir harb-i daimî içinde bulduklarını nazar-ı itibara alan Şîîler, Kerh etrafına bir kale yapmaya kıyâm ve bunları gören Sünnîler dâhi mukabil tarafta sâkin buldukları Sûku'l-Kalâîn'e sûr çekmek üzere anları tanzîre ikdâm eylemiş (onlara nazîre yapmaya girişmiş) ve her iki taraf bu sûretle yeni bir mücadeleye girişmiş olduklarından çarşılar seddedilmiş (kaplanmış) ve tamamıyla âsâyiş bozulmuş idi.

Bu ahvâle bir nihayet vermek üzere halîfe el-Kâim-Biemrillah, Ebu Muhammed (el-Hasen b. Ebi'l-Fazl) en-Nesevî'ye (452/1060) müracât eylemiş ve bunun icra ettiği tedâbir ile mücâdele bertaraf edilip, ahvâl zâhiren salâha (durum görünüşte düzelme) yüz tutmuş ve Sünnîler "Hayye 'alâ hayri'l-'amel" demeyi kabul ve Şîîler dahi Kerh'de buna mukabil "es-Salâtu hayrun mine'n-nevm" cümlesini ezanlarına ithal eylemişler idi.

Samimi olmayan bu musâlaha hemen ertesi sene bozulmuş ve pek fecî' ve şenî' vukû'ât zuhûruna sebep olup, âl-i beyt ve sâir ekâbirin meşâhid ve mekâbiri hedm (yıkılmış) ve tahrip ve birçok kimseler katledilmiş idi ki; Hanefîlerin müderrisi Ebu Sa'd (makalede: Sa'îd) es-Serahsî (443/1051) dahi katledilenler meyânında idi²⁶. Devam edip giden bu münâferet-i mezhebiyenin men' ve murâkabesini Tuğrul Bey deruhte etmekte gecikmedi. 445 Muharrem'inde vukû' bulan böyle kanlı bir hâdiseye, Kerh sokakları yakılmakla hitâm verilmiş ve fîmâba'd (daha sonra) Şîîlerin cesâreti kırılmış idi.

Halîfe el-Kâim-Biemrillah ile Bağdat seraskeri Besâsîrî (451/1060) arasında 446'(/1054)da başlayan münâferet, 450'(/1058)de bizzat Besâsîrî'nin Mısır halîfe-i Alevîsi el-Mustansır-Billah (487/1094) nâmına Cami-i Mansûr'da hutbe okutmasına kadar varmıştı. Bunun verdiği emir üzerine "Hay'âle"lerden sonra sabah ezanına Şîîlik şîârı olan mezkûr "Hayye 'alâ hayri'l-'amel" cümlesi ilâve edilmiş ve ertesi hafta da Rusâfe Camii'nde yine el-Mustansır-Billah nâmına hutbe okutarak Bağdat'ta Şîîliği resmen ilan eylemişti. Bu yüzden birçok karışıklıklar zuhûr edip "Dâru's-Selâm" (Bağdat)'da intizâm ve âsâyiş tamamen bozuldu. Evvelce harekâtında muvaffakiyetini te'min için Besâsîrî'nin ittifakına almış olduğu Musul Beyi Kureyş (b. Bedrân 453/1061), halîfeyi alıp ordugâhına götürdüğünden halîfesiz kalmış olan Bağdat Sarayları yağma edilmiş idi. Bunu haber alan Tuğrul Bey, biraderiyle olan meşguliyetini bitirerek halîfeyi mahalline iâde etmek üzere hemen Irak'a teveccüh ve halîfenin râkib olduğu (bindiği) katırının yuları elinde olarak, 451(/1060) Zilkade'sinin yirmibeşinci pazartesi günü sarayına ithâl ile Sünnîlik âlemine unutulmaz bir hizmet eylemiş ve Besâsîrî'nin (makalede: Besâyiri'nin) dâhi cezasını vererek ser-i maktû'unu halîfeye göndermiştir²⁷.

Tuğrul Bey zamanında başlamış olan bu hal yalnız Bağdat'a munhasır kalmadı; Sünnîliği temsil eden Selçûkîlerin şevket ve ikballeri karşısında, etraftaki Şîî olan

²⁶ [Bu olay için bkz. İbnü'l-Esîr, Age., XIII, 301-302; İbu'l-Cevzî, Age., XV, 329-331].

²⁷ [Besâsîrî olayı için bkz. , İbnü'l-Esîr, Age., XIII, 341-347; İbu'n-Cevzî, Age., XVI, 44-54; es-Sübki, Age., IV, 374].

bütün mülûk ve ümerâ, Sünnîlik ile musâfâtın (samimi, halis dostluğun) kendileri için bir hayat ve memât mes'lesi olduğuna kanaat getirmiş idiler.

Hatta 462'(1070)'de Mekke Emîri Muhammed b. Ebi Hâşim (478/1085), Alparslan'a oğluyla bir memur gönderip arz-ı hürmet eylemiş ve Mekke'de Mısır halife-i Alevîsi nâmına okunan hutbeyi kat' edip, el-Kâim-Biemrillah nâmına hutbe okutmaya başladığını ve ezandan "Hayye 'alâ hayri'l-'amel" cümlesini çıkardığını bildirmiş idi. Alparslan, Mekke gibi mehd-i İslamiyet olan bir beldedeki bu Sünnîlik tezâhürâtından fevkal'âde memnun olarak Emîr-i Mekke'ye 30 000 dinar ve bir kat hil'at göndermiş ve her sene de 10 000 dinar irsâl edeceğini va'd etmiştir.

Medîne'de dahi bu tezâhürâtı görmek isteyen Alparslan, buranın Emîri Mühennâ'ya (?) bu memur ile haber gönderip, bu da Mekke Emîri gibi Sünnî olan Abbâsi halifesi namına hutbe okur ve Şîlik şî'ârını ezandan kaldırırsa, kendisine def'aten 20 000 ve her sene de 5 000 dinar vereceğini va'd eylemiş idi²⁸. Ertesi sene de Mahmud b. Salih b. Mirdâs (467/1075), Halep ehâlîsinin enzâr-ı dikkatini günden güne tezâyüd etmekte olan Alparslan'ın şevket ve kuvvetine celp ve davetle, henüz fırsat elde iken tebdîl-i mezhep lüzûmunu ihtâr eylemiş ve cümlesi tasvip ederek, sırf Alparslan'ın korkusuyla Sünnîliği bilkabûl, el-Kâim-Biemrillah ve Sultan Alparslan nâmına hutbe okumaya başlamış idiler.

Yarım asırdan ziyâde süren zaman-ı saltanatı, Selçûk Hânedânı'nın nihâyet-i ikbâl ve bidâyet-i idbârını ihtivâ eden Sultan Sencer (552/1157) dahi pederleri gibi Sünnîliği himâye ile ma'rûf idi.

Birçok taraftarları olduğu gibi Sâmerâ Şîileri dahi, i'tikâdât-ı husûsiyelerine binâen, ihtifâ etmiş olan Mehdî'yi zuhûra teşvik için her cuma günü namazdan sonra bura camiindeki ğârın (mağaranın) kapısına altın eğerli, gayet güzel bir at ihzâr (hazır) ederek "Yâ imam! Bismillah" diye Mehdî'nin çıkmasına muterakkıp (gözler, bekler) bulunuyorlar idi. Sultan Sencer muzafferin bu beldeye girdiği zaman, Sünnîlik ve Şîilik ihtilaflarının en mühimlerinden birini teşkil eden bu "Mehdî" meselesinde dâhi muzaffer olmak için, yine bir cuma günü, 'ale'l-usûl Şîiler tarafından ğâr kapısına getirilmiş olan bu güzel hayvana takarrub ile: "Bu at bende emanet kalsın. İmam her ne zaman zuhûr ederse teslim ederim" diye üzerine binmiş ve bu sûretle Şîilere, Sünnîlik tarafından zarîf ve aynı zamanda acı bir cevap vermiş idi²⁹.

²⁸ [Bu olay için bkz. İbnü'l-Esîr, Age., XIII, 462; İbn Fehd, *İthâfu'l-Verâ bi Ahbâri Ummi'l-Kurâ*, tahk. , Fehîm Şeltût, Kahire 1983, II, 473].

²⁹ Ebu Süleyman b. Zekeriyya'nın "*Suveru'l-Ekâlîm*" nâm eserinden naklen "*Devletşâh*" Tezkiresi, (Beyazıt) Kütüphanesi-i Umûmî, numara 90.